

I.YUSUPOV DÓRETPELERINDE TRANSFORMACIYALANĖAN NAQÍL-MAQALLARĖA LINGVOMÁDENIY ANALIZ

Esemuratova Nargiza

*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti, Nókis*

Annotatsiya: Maqolada I.Yusupov asarlarida transformatsiyalangan naql-maqollarga lingvomadaniy tahlil qilinadi. Shoirning maqollarni transformatsiyalash iqtidori va ushbu maqollarda xalqimizning milliy an'analari va urf-odatları tasvirlanishi o'rganiladi. Maqolada ushbu fikrlar misollar yordamida tasdiqlangan.

Kalit so'zlar: lingvomadaniy tahlil, transformatsiya, urf-odat, naql-maqollar, tarbiya

Аннотация: В статье проводится лингвокультурологический анализ пословиц, трансформированных в произведениях И.Юсупова. Изучаются способности поэта преобразовывать пословицы и описание в этих пословицах национальных традиций и обычаев нашего народа. В статье эти положения подтверждены примерами.

Ключевые слова: лингвокультурологический анализ, трансформация, традиция, пословицы, воспитание.

Abstract: The article provides a linguocultural analysis of proverbs transformed in the works of I. Yusupov. The poet's ability to transform proverbs and the description in these proverbs of the national traditions and customs of our people is studied. In the article these provisions are confirmed with examples.

Key words: linguistic and cultural analysis, transformation, tradition, proverbs, education

Naqıl-maqallar – tereń filosofiyalıq hám ádep-ikramlılıq qaǵıydaların ózinde jámlestiriwshi, milliy-mádeniy túsiniqlerdi obrazlı táriyplewshi danalıq sózler esaplanadı. Naqıl-maqallar xalıq penen birge ósip, rawajlanadı. Bunıń nátiyjesinde bolsa, naqıllar xalıq mádeniyatınıń aynasına aylanıp, úrp-ádet, dástúrlerdi, adamlardıń oy-pikirlerin, ómirlik tájriybesin ózinde sáwlelendiriwshi birlik sıpatında júzege shıǵadı. Usı kózqarastan alıp qaraytuǵın bolsaq, naqıl-maqallardı lingvomádeniy aspektten de úyreniw zárúr.

Lingvokulturologiya – bul til bilimi, mádeniyattanıw, tilde milliy mádeniyattıń óz kórinisin tabıwı hám bekkem turaqlasıwın úyreniwshi tarawlardıń kesiliken jerinde payda bolǵan til bilimi tarawı bolıp tabıladı [Abdinazimov Sh, Tolıbayev X., 2020. –15]. Házirgi waqıtta lingvokulturologiya dúnya til biliminde tez pát penen rawajlanıp atırǵan jónelislerdiń biri esaplanadı. Bul tarawda keń kólemlı ilimiy izertlewler alıp barılmaqta. Biz bul jumısımızda I.Yusupov dóretpelerindegi xalıqtıń mádeniyatı menen milliyliğin, dástúrlerin ózinde sáwlelendiriwshi tayar formalar –

naqıl-maqallargá lingvomádeniy analiz jasaymız. Óytkeni, naqıl-maqallardı xalıq pedagogikasınıń ajıralmas bir bólegi sıpatında alıp qarasaq boladı. Jámıyettegi júristurıs qaǵıydaları, ádep-ikramlılıq normaları jas áwladqa naqıllar arqalı jetkerilip beriledi.

I.Yusupov shıǵarmaları qaraqalpaq ádebiyatınıń altın ǵáziynesinen orın alǵan qunlı dóretpeler sanaladı. Ol óziniń aqıl-násiyatqa, tárbiyalıq áhmiyetke iye qosıqların jazıwda xalıq danalıǵı úlgieleri – naqıl-maqallardan orınlı paydalanadı. Biz shayır tárepinen transformaciyanıń naqıl-maqallardı lingvomádeniy kózqarastan úyrene otırıp, onı xalıqtıń dóretywshilik laboratoriyasın tereń ózlestirgen sóz ustası sıpatında qayta tanıdıq. Xalıqtıń mádeniyatın, turmısın, salt-dástúrleri menen qádiriyatın ózinde sáwlelendirgen naqıl-maqallardıń sanı folklorımızda júdá kópshilikti quraydı. I.Yusupov olardan óz ornında sheberlik penen paydalanǵan.

Qaraqalpaq xalqı ázelden qız balanı tárbiyalawǵa ayırıqsha itibar qaratıp, shańaraqta qız perzentti óz aldına húrmet-izzetke bólegen. “Qız ósse eldiń kórki” dep, qız perzenttiń ónip-ósip, kamalǵa kelip, aq júz benen uzatılıp ketiwine shekem juwapkershilik penen jantasqan. Qız bala óz úyine miyman, keleshekte ózge úyge barıp, kelin atanadı, perzent dúnyaǵa keltiredi, ol da ana boladı degen kózqarasta qaraydı. Jámıyette de qız balanıń, hayallardıń húrmeti hámiyshe biyik qoyılıp kelingен. Xalqımızdıń milliy mádeniyatınıń bir bólegine aylanǵan bul qásiyetlerdi I.Yusupov óz qosıq qatarlarında tómendegishe sáwlelendiredi:

Qıldan jıńishke qızdıń jolı,

Jol tawıp barayın desem [Юсупов И., 1989. – 262].

Keltirilgen qatarda “Qızdıń jolı jıńishke” naqlı ózgertilip, quramı keńeytiriliwi arqalı óz pikirin ele de tereńirek jetkerip beredi.

Xalqımızda ázelden neke qatnasıqlarına oǵada itibarlı bolǵan. Atababalarımızdan tap búginge shekem “Hárbir adam óz waqtı-saati menen turmıs qurıp, bala-shaǵalı bolıwı kerek” degen túsinik qan-qanımızǵa sińip ketken. Bul boyınsha “Jalǵızlıq tek Allaǵa jarasar” naqlı da xalıq tilinde júdá kóp qollanıladı. Jaslıǵımızdan kásip, dos hám ómirlik joldastı tańlawda adaspaw uqtırılıp, ómirde hárbir insanniń jubayı bar ekenligi túsindirilgen. Mine usı kózqaraslar I.Yusupovtıń tómendegi qatarlarında óz kórinisin tapqan:

Meyli heshkim jalǵız qalmaǵay,

Dúnya juptan dóregen endi [Юсупов И., 2018. –127].

Kórinip turǵanıday, qosıq qatarlarında joqarıda keltirilgen “Jalǵızlıq tek Allaǵa jarasar” naqlı transformaciyanıp beriledi.

Neke máselesi, erli-zayıp ortasındaǵı múnásibetler, shańaraqlıq qatnasıqlarǵa baylanıslı I.Yusupovtıń dóretpeleri oǵada kópshilikti quraydı. Bul shıǵarmalarda temaǵa sáykes naqıl-maqallardı da tuwrı tańlap, estetikalıq talaplarǵa sáykes jarıtıp

beredi: “Baqpaǵannıń malı, qaramaǵannıń qatını keter” naqılı I.Yusupov qáleminde tómendegishe beriledi:

Minip júrgen atın da,
Kútım talap etedi.
Densawlıq ta qatınday,
Qaramasań ketedi [Юсупов И., 1999. –33].

Haqıyqatında da, xalqımızda erkek adam shańaraq basshısı. Ol óz ómirlik joldasına, perzentine, shańaraǵına mehir-muhabbat beriw kerekligi, hárbir shańaraqtın sociallıq-materiallıq, ruwxıy halatı er adamǵa baylanıslı ekenligi er-jigitlerge hámiyshe uqtırıladı. Qız bala óz ata-anasın, jaqınların taslap, ózge úyge sol insan ushın kelgenlikten, er adamnan jubayına anasınday sırlas, ákesindey súyenetuǵın tawı, aǵasınday qorǵawshısı bolıp, hayal adamdı kóz qarashıǵınday asıraw kerekligi talap etiledi.

Avtor tárepinen naqıldın strukturasına ádewir ózgeris kirgizilgenligi kózge taslanadı. Xalıq naqılında “mal” dep keltirilse, avtor onı “at” kórinisinde beredi. Bul arqalı naqıldı sıpaylastırıwǵa erisedi. Sonday-aq, naqıl quramın tolıqtırıp, densawlıqqa da itibar beriw kerek degen túsinikti keltirip ótedi.

Naqılda “hayal” sóziniń ornına “qatın” sózi qollanılǵanlıǵına itibar qaratsaq: Hayal hám qatın sózleri birdey mánisti bildiredi. Solay bolsa da, hayal sózi ádebiy tilde jumsalatuǵın, sıpayıraq variant ekenligi seziledi. Al, qatın sózin bolsa, xalıq kúndelikli awızeki sóylesimde jiyi qollanadı. Bul eki sóz haqqında ilimpaz O.Dospanovtıń “Qaraqalpaq tili qubla dialektiniń leksikası” miynetiniń tuwısqanlıq terminlerge arnalǵan babında tómendegishe pikir bildiredi:

“Qaraqalpaq tilinde qatın – gónergen sóz hám onı ádebiy tilde hayal/arabsha halai, qaraqalpaqsha – hayal sózi qısıp shıǵaradı”. Ilimpazdın pikirine qosılamız, ádebiy tilde hayal formasında qollanıladı. Biraq qaraqalpaq naqıl-maqallarında hayal sózine salıstırǵanda onıń qatın variantı jiyi qollanılǵanlıǵın kóremiz [Доспанов О., 1977. –160].

Bárshemizge málim bolǵanıday, Batıs hám Shıǵıs elleriniń shańaraq hám neke boyınsha kózqarasları pútkilley basqasha. Shıǵıs xalıqlarınıń dúnyaqarasları adamgershilik, sabır, bir-birewge dálde bolıw, awır kúnde qollap-quwatlaw, sezim-tuyǵılarǵa sadıqlıq, jubayına opadar bolıw sıyaqlı birqatar insanıyılıq pazıyletler menen suwǵarılǵan. Bizin qaraqalpaq xalqımızda da mine usı qásiyetler qádirlenedi. Bul dúnyada halal jubayınnan artqan sulıw joq dep, mine usı mazmundaǵı “Hárkimdiki ózine, ay kóriner kózine” naqılı payda bolǵan. Bul naqıl házirgi kúnde de turmista jiyi paydalanıladı. I.Yusupov tárepinen naqıl tómendegishe ózlestirilgen:

Asqan arıw yar kórmedim dúnyada,
Hár kisiniń ózi súygen yarınday [Юсупов И., 1977. –127].

Berilgen qosiq qatarlarında da xalıq naqılında berilgen lingvomádeniy kózqaraslar sáwlelengen. Avtor naqıldı qayta islep, pikirdi óz sózleri menen jetkerip beredi.

Mádeniyat haqqında sóz barganda sonı da ayrıqsha atap ótiw orınlı, ózbek-qaraqalpaq eki túrkiy xalıq ázelden bir-birine jaqın tuwısqan xalıqlar bolǵanlıqtan, olardıń tili, úrp-ádetleri, dástúrleri, jasaw shárayatları, hátteki, mádeniyatı da oǵada uqsaq. Máselen, erli-zayıptıń ortasındaǵı kelispewshilikler, shańaraqta gúzetiletuǵın urıs-qaǵıslarda úshinshi bir shaxstıń aralaspawı uqtırıladı. Bul boyınsha ózbek xalqında “Er-xotinning urishi – doka ro’molning qurishi”, “Er-xotinning o’rtasiga esi ketgan tushadi” sıyaqlı naqıllar dóregen. Mine usı naqıllardıń qaraqalpaq tilinde “Erli-zayıptıń ortasına esi ketken túsedı” forması qáliplesken. Bul naqıllardıń I.Yusupov dóretpelerinde de transformaciyalanǵanlıǵın kóriwimizge boladı:

Erli-zayıptıń urısı

Jawmaǵan bulttıń qurısı

Jawıp-jawıp basılar

Kún jadırap ashılar [Юсупов И., 2018. –308].

Mısalda “Er-xotinning urishi – doka ro’molning qurishi” naqılı transformaciyalanǵan. Ózbek xalqınıń kúndelikli turmısında jiyi qollanılatuǵın bul naqılda “Erli-zayıptıń urısıp-jarasıwı juqa shıt tawardıń qurıwıshellı tez” degen uǵım bar. I.Yusupov naqıldı ózlestirip, óz pikiri menen jetkerip beredi. Shayır erli-zayıptıń urısın jawınǵa uqsatıp, jawınnan soń kún ashıladı, bárshesi óz ornına túsedı degen pikirdi sáwlelendiredi. Yaǵnıy naqıldaǵı pikir de, dóretiwshi jetkerip bermekshi bolǵan pikir de xalıqtıń turmısı hám oy-qıyalları menen oǵada únles. Shinında da, ázelden xalqımız túsinigi boyınsha eki adamnıń ortasındaǵı neke muqaddes. Jubaylardıń arasına, hátte, ata-analar da túsiwine máslihat etilmeydi. Erli-zayıp bir-biri menen tez urısıp qalıwı múmkin, biraq, olardıń tatiwlasıwı da tez. Kelispewshilikler saplastırılǵannan soń erli-zayıp jarasıp, ádettegidey ómir keshirip ketiwi múmkin, biraq bul ortadaǵı adamnıń múnásibetine úlken tásir kórsetedi.

Shańaraq hám neke qatnasıqları boyınsha xalqımızdıń túsinigi oǵada keń bunnan basqa da júdá kóp mısallardan kóriwimizge boladı. Olargá qarap xalıqtıń qanshelli dana, aqıllı ekenligin ańlaw qıyın másele emes. Mısalı, aramızda jası úlken ǵarrılardıń óz qostarlarına qarata “Mennen góre uzaq jasaǵaysan”, yamasa “Sennen burın ketkeymen” dep tilep otırǵanların kóp kóremiz. Olardıń kózqarası menen qarasaq, bul da bir jaqsı niyet. Óytkeni, erkek hám hayal turmıs qurǵannan soń, úy jumısları, perzent tárbiyası (tazalaw jumısları, awqat asıw, kúyewiniń kiyimleri taza hám puqta bolıwı) bárshe-bárshesi hayal adamnıń kúndelikli wazıypalarına aylanadı. Waqıt ótip, ómirlik joldası dúnyadan ótse, bul islerdi islew, ulıwma alǵanda, hayalsız ómir keshiriw erkek adam ushın qıyınshılıq tuwdıradı. Xalqımızdıń mine usı kózqarası menen I.Yusupovtıń tómendegi qatarları oǵada únles jazılǵan:

Ómirlik joldası ólgen jigitler,

Qızlı úyge qarap jilasar eken [Юсупов И., 1999. –407].

Qosıq qatarlarında shayır xalıqtıń milliy koloritin, adamlardıń dúnyaqarasın sáwlelendiriw ushın naqıldan orınlı paydalanadı.

Shańaraqta ul balanıń tárbiyasında ákeniń, qız balanıń tárbiyasında bolsa ananıń ornı girewli bolıp sanaladı. Óytkeni erkeklik pazıyletlerdi, mártlikti er jigit óz ákesinen, al qız bala hayallıq pazıyletlerdi anasınan óz boyına sińdiredi degen túsinik, kózqaras bar. Sonlıqtan da, xalıqta qız balaǵa qarata “anasına tartqan”, ul balaǵa “ákesine uqsagan” sıyaqlı gápler kóp ayıladı. Mine usı tárepler xalıqtıń “Almanıń túbine alma túsedı” naqılında da óz sáwlesin tabadı. I.Yusupov naqıldı transformaciyaǵan halda óz qosıq qatarlarında qollanadı:

Alma alıs túspes óz aǵashınan,

Naqıl bar: “Ne ekseń, sonı orasań” [Юсупов И., 1989. –128].

Shayırdıń sheberligi sonda, ol keltirilgen eki qatardıń hárbirinde naqıl keltiredi. Qaraqalpaq xalqı jaslardı hámiyshe miynet etiwge, izleniwge úyretken. Insannıń keleshegi onıń is-háreketlerine tikkeley baylanıslı dep qaralǵan. Qanday dárejede joqarı nátiyjeni, juwmaqtı qáleseń, óz waqtında sen de sonday háreket qılıwıń kerek dep uqtırılǵan. Xalıq pedagogikasınıń bul táreplerin shayır qısqa ǵana naqıl menen jetkerip beredi.

Ulıwmalastırıp aytqanda, naqıl-maqallar ápiwayı danalıq sózler emes. Ol hárbir xalıqtıń ózgesheliklerin belgilep beriwshi qural esaplanadı. Óytkeni hárbir naqıl arqalı sol xalıqtıń úrp-ádeti menen dástúrleri, mádeniyatı óz kórinisin tabadı. Sonlıqtan da, naqıl-maqallardı lingvokulturologiyalıq aspektte izertlew házirgi til biliminiń áhmiyetli máseleleriniń biri esaplanadı.

I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı naqıl-maqallarda bolsa, xalıq pedagogikasınıń áhmiyetli elementleri, jámiyette júris-turıs qaǵıydaları, jaslar tárbiyasına tiyisli ádep-ikramlılıq normaları óz kórinisin tapqan. Bunda qosıqtaǵı naqıl-maqallardıń qollanıwı kóp mánililik, astarlı obrazlı etip jetkerip beriwshilik, sóz ónerin isletiw, xalıqtıń aqıl-oyınıń, tájriybesiniń, sóz sheberliginiń ilgerilewinen derek beredi. Kórkem shıǵarma quramında qollanılǵan naqıl-maqallar turmıstaǵı waqıyalardı keń súwretlemey-aq, pikirdi oǵada qısqa, ıqsham, bir gáptiń ózi menen-aq tereń mánili, obrazlı etip bere alǵan. Álbette, shayır shıǵarmalarındaǵı naqıllar tek ǵana kórkemlikti támiynlep qoymastan, hárbir oqıwshıǵa ruwxıy azıq bereri sózsiz.

ÁDEBIYATLAR:

1. Abdinazimov Sh., Tolıbayev X., Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020. –B. 15
2. Юсупов И. Кеўилдеги кең дүнья. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.

3. Юсупов И. Таңламалы шығармалары. Үш томлық. II том. – Нөкіс: Билим, 2018.
4. Юсупов И. Өмір, саған ашықпан. Сайланды шығармалары. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1999.
5. Доспанов О. Қарақалпақ тили қубла диалектиниң лексикасы. – Нөкіс, 1977.
6. Юсупов И. Йош. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977.